

8. ФОНЕТИЧНА СИСТЕМА ПРОТОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ РАНЬОГО ПЕРІОДУ (VI–XI СТ.)

- 8.1. Загальна характеристика фонологічної системи.
- 8.2. Голосні. Приголосні.
- 8.3. Фонетичні зміни. Доля носових на українському ґрунті.
- 8.4. Давні зміни **ѣ**.
- 8.5. Зміна *йе* в *о* на початку слова.
- 8.6. Звук *о* замість початкового *а* в іншомовних словах.
- 8.7. Втрата початкового звуку *й* перед *у*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпалько, О.П.; Бойчук, М.К.; Жовтобрюх, М.А.; Самійленко, С.П.; Тараненко, І.Й. Історична граматика української мови, Київ, 1962.
2. Жовтобрюх, М.А.; Волох, О.Т.; Самійленко, С.П.; Слинко, І.І. Історична граматика української мови, Київ, 1980.
3. Жовтобрюх, М.А.; Русанівський, В.М.; Скляренко, В.Г. Історія української мови. Фонетика, Київ, 1979.
4. Крижанівська, О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика, Київ, 2010.
5. Півторак, Г. “Українці: звідки ми й наша мова? Походження української та російської мов: міфи та історична правда”. Сила м’якого знака або повернення Руської правди, Київ, 2011 - С. 174-221.
6. Шевельов, Ю. Історична фонологія української мови, Харків, 2002.
7. Popović, M.; Trostinska, R. «Još o perifernim fonemima u ruskom, ukrajinskom i hrvatskom jeziku», Govor, 1-2 (vol.20), Zagreb, 2004. - Str. 1-17.
8. Popović, M.; Trostinska, R. «Ukrajinski jezik (u usporedbi s ruskim i hrvatskim)», Hrvatska revija, 2 (god. VI), Zagreb, 2006. - Str. 34-43.
9. Popović, M.; Trostinska, R. «Suvremeni hrvatski standardni jezik prema suvremenim istočnoslavenskim standardnim jezicima (sustavi vokalnih fonema, grafija)», Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 38/1, Zagreb, 2012. - Str. 157-173.

8.1 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФОНОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМИ

На думку Ю. Шевельова, «на цей час протоукраїнські діалекти були вже відмежовані кількома важливими ізоглосами від усіх суміжних слов'янських діалектів; до того ж у самих протоукраїнських діалектах почав виявлятися підставовий поділ на групи. Проте ці зміни аж ніяк не завершили формування української мови як окремої єдності. Певні пізніші процеси заторкували її поряд із деякими сусідніми діалектами. То була переходова доба в історії слов'янських мов, і різні ізоглоси мали неоднакове територіальне поширення.

Під хронологічним оглядом зміни, що складають велике перезвучення голосних у протоукраїнських діалектах, припадають (як і аналогічні або тотожні зміни в інших тогочасних слов'янських діалектах) на VIII — першу половину IX ст. Це внаочнюється прикладами потрактування дотичних голосних у запозичених словах, головню в тих, що прийшли з неслов'янських мов до української, але теж і в тих нечисленних формах, що були взяті суміжними неслов'янськими мовами з протоукраїнських діалектів» (Шевельов, с. 120).

Для періоду приблизно від VII до XI ст., жодних пам'яток, написаних в Україні мовою її народу, не існує. Фонологічний розвиток протягом цього періоду має реконструюватися за допомогою порівняльного методу, а також методом внутрішньої реконструкції та шляхом аналізу запозичень, узятих українською мовою з інших мов та іншими мовами з української. «Це є ті самі методи, що застосовуються для реконструкції праслов'янської мови, - зазначає Ю. Шевельов, - але з декількома відмінностями, серед яких варто віднотувати три: для протоукраїнських діалектів праслов'янські явища беруться як наперед дані й правлять їм за тло; дані діалектів (українських) мають тут далеко більшу вагу, ніж при реконструюванні праслов'янської мови; нарешті, певне світло найдавніші пам'ятки проливають і на аналізований попередній період» (Шевельов, с. 47).

8.2. Голосні. Приголосні

У складі вокалізму раннього періоду нараховувалось одинадцять фонем, з яких дві – /ь/ і /ъ/ – реалізувались у звуках зредукованих, надкоротких, або неповного творення, фонема /ѣ/, /ѡ/, /ѣ/ — у довгих, решта — у відповідних звуках нормальної довготи. Фонема /ѣ/ і /ѡ/ були носові, а всі інші — неносові, чисті, або ротові.

За положенням язика при артикуляції звуків у горизонтальному напрямі голосні поділялись на передні й непередні. До передніх належали — [i], [e], [ě], [ь], [ѣ], до непередніх — [a], [o], [ъ], [ѡ], [u], [y]. За ступенем наближення спинки язика до піднебіння вони були високого, середньо-високого, середнього і низького підняття. До голосних високого підняття належали [i], [y], [u], середньо-високого — [ѣ], [o], [ѡ], низького — [a].

Схема класифікації голосних

Ступінь утворення (підняття)	Сфера утворення	
	Передня	Непередня
Високий	[i]	[y], [u]
Середньо-високий	[ě], [ь]	[ъ]
Середній	[e], [ѣ]	[o], [ѡ]
Низький		[a]

Голосні [i], [e], [ě], [ѣ], [ь], [a], [y] були не лабіалізовані, а [o], [ѡ], [ъ], [u] — лабіалізовані.

Звук, у якому реалізувалася фонема /ь/, вимовлявся на ранньому етапі розвитку діалектів як близький до короткого [i], про що свідчать тогочасні запозичення з них до фінських мов: *lusikka* (д.-укр. *лъжка*), *risti* (д.-укр. *крѣсть*), *palttina* (д.-укр. *полотно*) — мова суомі, *lusikas*, *rist* — ест. мова. У позиції перед [j] він, зазнаючи впливу останнього, змінювався на голосний високого підняття й вимовлявся як звук напружений, наближений до [i], хоча свого характеру зредукованого голосного не втрачав: **žitъjt*, **pъjѡ*.

Голосний, у якому реалізувалася фонема /ъ/, у ранній період розвитку східнослов'янських діалектів за артикуляційно-акустичними властивостями наближався до короткого [ŭ], свідченням чого є тогочасні лексичні запозичення до мов неіндоєвропейської системи, наприклад: *turku* — мова суомі, *turg* — ест., д.-укр. *търъгъ*. Перед [j] внаслідок регресивної асиміляції він набував дещо вищого ступеня артикуляції і ставав голосним напруженим, наближаючись до голосного [u], проте зберігався як звук зредукований: **rъjѡ*, **novъjъ*.

Звуки [a], [u] після м'яких приголосних трохи просувалися вперед у напрямі до [ä], [ü], що становили позиційні варіанти фонем /a/ і /u/: [č'äsъ], [duš'ü], д.-рус. *чюсъ, душоу*.

Крім відкритого голосного [o], у діалектах існував і [ô] закритий, напружений, звук середньо-високого підняття; виник він ще в ранослов'янську добу в складах з висхідною інтонацією і виступав як позиційний варіант фонем /o/. На східнослов'янському ґрунті [ô] занепав, раніше в південно-західних говорах (десь ще до XII ст.) і пізніше в північних¹, витіснившись [o] відкритим, ненапруженим.

Звук [y] за місцем артикуляції був трохи передніший порівняно з іншими голосними непереднього ряду, особливо в південних говорах східнослов'янського діалектного обширу.

Приголосні

Приголосні фонемі раннього періоду, успадковані від праслов'янської мови, за місцем творення поділялись на:

губні — /b/, /p/, /v/, /m/;

передньоязикові:

зубні — /d/, /t/, /z/, (s), (z'), (s'), (c)';

піднебінно зубні — /ž', /dž', /č', /š'/;

носові — /n/, /n'/;

плавні — /l/, /r/, /l', /r'/;

середньоязикові — /j/;

задньоязикові — /g/, /k/, /x/.

За ознакою участі голосу і шуму в творенні приголосних вони поділялись на такі групи:

сонорні — /l/, /l', /r/, /r', /n/, /n', /m/, /j/;

шумні:

дзвінки — /b/, /v/, /d/, /z/, /ž', /dž', /g/;

глухі — /p/, /t/, /s/, /s', /c', /č', /š', /x/.

Дзвінки й глухі вступали в такі корелятивні відношення: (b) — (p), /d/ — /t/, /z/ — /s/, /z' — /s', /ž' — /š', /dž' — /č'. Поза цими відношеннями перебували фонемі /v/, /c', /x/ та /j/.

Приголосні раннього періоду за ознакою способу творення поділялися на:

проривні /b/, /p/, /d/, /t/, /g/, /k/;

фрикативні, або щілинні, — /v/, /z/, /z', /s/, /s', /ž', /š', /x/, /j/;

африкати, або проривно-щілинні, — /dž', /č', /č', /ж'/;

проривно-прохідні — /m/, /n/, /n', /r/, /r', /l/, /l'/.

Губні фонемі /b/, /p/, /m/ та передньоязикові /d/, /t/, /z/, /s/, /r/, /l/, /n/, крім свого головного вияву у непом'якшених приголосних звуках, у позиції перед голосни-

ми переднього ряду реалізувалися також у напівпом'якшених приголосних, що становили їх позиційні варіанти: /b'it'it/, /v'eral/, /m'ęsol/, /d'ęlol/, /z'imal/, (s'elo), /kr'ikъ/, /l'evъ/, /n'est'it/.

Фонема /v/ не в усіх діалектах раннього періоду реалізувалася, очевидно, однаково: в одних із них — у губно-зубному звукові [v], а в інших, зокрема південно-західних, — у губно-губному [w]. Про це свідчить пізніша зміна в українській і білоруській мовах, а також в окремих говорах російської мови приголосного [w] у певних позиціях в [u] нескладовий та вживання його в функції протетичного, а зрідка й епентичного перед лабіалізованим голосним у давньоукраїнській мові: *воко* (Ж. Сим., XIII; ср., I, 288), *ворда* (ЛЛ, 1377; Ср., I, 301), *в вустѣхъ* (ПВЛ, 69), *тивунъ* (ПР., 1282, 615). Отже, в цих діалектах виник сонорний приголосний [w].

Плавні [l] і [r] у звукосполученнях з попереднім [o], [e] та [ъ], [ь] між приголосними, а також з попереднім [o] на початку слова перед приголосним вимовлялися як звуки складотворчі: **doṛga*, **beṛza*, **tъṛgъ*, **zъṛno*, **oṛbota*, **poḷnъ*, **meḷko*, **vъḷna*, **zъḷt*. В інших позиціях вони були нескладотворчими приголосними.

Середньоязиковий [j] за своєю артикуляцією був близький до нескладового [i], але вимовлявся з трохи вищим підняттям спинки язика до твердого піднебіння, внаслідок чого утворювалася щілина, через яку й проходив струмінь видихуваного повітря. Отже, він творився як звук приголосний, чим і відрізнявся від [i], хоч відмінність була між ними й невелика. Вживався [j] завжди в позиції перед голосним.

Усі приголосні в складі вживалися лише перед голосними, крім складотворчих [ṛ], [ḷ]. Склад міг творитися одним голосним (**o-gnъ*), але здебільшого він включав голосний з одним попереднім приголосним (**ro-dъ*), іноді з двома (**svě-tъ*) і рідше з трьома (**se-stra*). Однак у тому самому складі могли поєднуватися не будь-які приголосні, а лише певні з них. У групах з двох приголосних найчастіше поєднувалися проривні і фрикативні з наступним: **bra-tъ*, **pro-si-ti*, **drъ-va*, **kri-ča-ti*, **bli-zъ-kъ*, **plo-dъ*, **тъ-gla*, **te-klъ*, **gně-vъ*, **two-ri-ti*, **slo-vo*, **zna-ti*, **zvě-rъ*, **xva-la*. Дзвінкий фрикативний [z] сполучався з наступним дзвінким проривним [d], [g], а глухий [s], [t] — з [p], [t], [k]: **zvě-zda*, **mo-zgъ*, **spě-ti* (д.-рус. *снѣтми*, укр. *снішуми*), **sta-ti*, **blъ-skъ*. Афrikата [c'] поєднувалася з фрикативним [v]: *c'vě-tъ*. Одиначними прикладами представлені сполучення губного [v] і губного носового [m] з сонорним [l']: **lo-ol'a*, *ze-ml'a*.

Групи з трьох приголосних були такі: [zdr] та [str], [stv], [skr], [skl], [skv]: **no-zdri*, **by-strъ*, **stvo-lъ*, **i-skra*, **tu-sklъ*, **skvo-zъ*.

8.3. Фонетичні зміни. Доля носових голосних на УКРАЇНСЬКОМУ ҐРУНТІ

Носові *o* і *e* успадковані протоукраїнською мовою від праслов'янської. Поява їх також зумовлена дією закону відкритого складу. Вони утворились зі сполучень чистого голосного та носового приголосного *n* або *m*, якщо цей приголосний закривав склад. Наприклад:

*ронка → рока,	*поченті → почеті,
*звонкъ → звокъ,	*пенть → петь,
*дъмті → доті,	*жъмті → жеті,
*сѣмен → сѣме,	*жьнті → жеті.

Зміна сполучень *он*, *ом*, *ън*¹, *ъм* на кінці складу в голосний *o*, а *ен*, *ем*, *ін*, *ім*, *ьн*, *ьм* — в *e* давала змогу уникнути закритих складів. Якщо приголосний *n* чи *m* не закривав складу, тобто стояв перед голосним, а не перед іншим приголосним чи на кінці слова, тоді сполучення його з попереднім голосним зберігалось й носові *o*, *e* в такій позиції не утворювалися: *зво-нь*, *дь-мо*, *по-чі-нь*, *іме-не*.

У протоукраїнській мові носовий голосний *o* змінився в чистий звук *у*, а носовий *e* — в *а*. Наприклад:

рока → рука,	почеті → початі,
госъ → гусь,	жеті → жаті,
звонкъ → звукъ,	зеть → з'ать,
доті → дуті,	месо → м'асо,
добъ → дубъ,	іме → ім'а,
л'убл'о → л'убл'у,	ходеть → ход'ать.

Якість приголосних перед чистими *у* та *а*, що виникли на місці носових голосних, не змінилася.

Перехід носових *o* та *e* в чисті голосні *у* та *а* відбувся не раніше кінця IX — початку X століття. В IX столітті носові *o* і *e* в давньоукраїнській мові ще існували. Це підтверджується аналізом давньоукраїнських слів, запозичених тоді в інші мови, а також іншомовних, засвоєних давньоукраїнською мовою. Так, наприклад, у праці географа Баварського “*Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii*”, написаній між 866–890 рр., назва племені *уличі* передається через *unlizi*². Коли б у цей час носових голосних уже не було, то в іншомовній передачі це слово звучало б з початковим *у*, а не з *ун*.

¹ Прикладів на зміну *ом* і *ън* в *o* давньоукраїнська мова не засвідчує.

² Шафарик, П. Славянские древности. Перевод с чешского О. Бодянского,- Т. II,-Кн. III. Приложение.- М., 1847. - С. 70.

назалізації цілком закономірна зміна *ę* і в *a*, і в *e*: давньоруськ. *m'aso, n'am'*, ім.'а (м'ясо, п'ять, ім.'я); чеськ. *pět*; хорв. *meso, pet, ime*; срб. *nět, име*; блг. *meso, пет, име*.

Носовий *ę* в наголошеній позиції в усіх давніх східнослов'янських діалектах розвивався однаково, тому й сучасні східнослов'янські мови мають його спільний відповідник. У ненаголошеній позиції рефлекс голосного *e* не однаковий. У тих давньоруських діалектах, на основі яких утворилося сучасне північне наріччя української мови, на місці ненаголошеного носового *ę* розвинувся чистий голосний монофтонг *e*, а не *a*. Такий звук фіксують і пам'ятки староукраїнської письмової мови: *десетина* (Граам. 1430 р.), *жедати* (Граам. 1442 р.), *Изеслава* (Іпат. літ.), *десеть, челедь* (Лит. стат. 1529 р.), *тисеча, памети, девет, одинадцет* (Полт. акт. XVII ст.). Якщо перед *a* з *ę* приголосні зберегли пом'якшену вимову, то перед *e* з *ę* вони її втратили.

Деназалізація голосних *o* і *ę* відбувалася в усіх слов'янських мовах, крім польської і кашубської. Порівн. *дуб*. — гюльськ. *dqb*, слв. *dub*, блг. *дъб*; *зуб* — польськ. *zqb*, слв. *zub*, блг. *зъб*; *голуб* — польськ. *golqb*, чеськ. *holub*, хорв. *golub*; *м'ята* — польськ. *mięta*, чеськ. *máta*; *язик* — польськ. *język*, чеськ. *jazyk*. У македонській мові відповідно до носових *o* й *e* поширені сполучення *ъм, ен*: *гъмба, дъмб, ензик* (губа, дуб, язик).

В індоєвропейських мовах неслов'янських груп, у яких закон відкритого складу не мав місця, давні сполучення голосних з носовим *n* або *m* на кінці складу збереглися, не змінившись в *o*, *ę*, наприклад: лит. *rankà, minti, penki, šventas* (рука, м'яти, п'ять, святий); нім. *Gans, Kind* (гусь, чадо); лат. *sēmen, sūnt* (сім'я, суть); грецьк. *λέντε*; тадж. *панч* (п'ять); давньоінд. *ránthāh, ganám* (путь, жону); давньопрус. *pintis* (путь) і інші. Отже, для реконструкції носових голосних у слов'янських мовах велике значення мають свідчення сучасної польської мови та індоєвропейських мов неслов'янських груп.

Зміна сполучень голосних з *n* та *m* у кінці складу в *o* й *ę* і дальша деназалізація носових голосних зумовили появу в слов'янських мовах цілого ряду звукових чергувань. У сучасній українській мові цей процес викликав такі чергування: *a — n — ин, a — m — им, a — ен, a — м, у — м — им* (*почати — почну — почин, жати — жну — ужинок, жати — жму — прижимати, ім'я* (ім'я) — *імені, взяти* (вз'яти) — *візьму, дуги — дму — надиматися*). Звуки *a* і *y*, які чергуються з приголосними *n* і *m* або з сполученнями попередніх голосних з цими приголосними, історично розвинулися з давніх носових *o* й *e*.

Поєднання в споріднених словах наслідків деназалізації *o* і *ę* з іншими фонетичними змінами утворює і більш складні чергування. Наприклад, корінь

*кен унаслідок якісного чергування ще в дослав'янській період дав два різновиди: *кен і *кон. Один з них (кен) у зв'язку з першим перехідним пом'якшенням к у спільнослов'янській мові змінився в чен, а далі за законом відкритого складу в че і вже в давньоукраїнській мові в ча (він уживається в словах *почати, початок*). Другий різновид цього кореня (кон) досі зберігся в слові *споконвічний*, а також з пізнішою зміною о в і в слові *кінець* (з *коньць*, порівн. рос. *конец*). Таким чином, утворилося два ряди чергувань: к — ч і а — н — ин — он — ін (*початок — почну — починати — споконвіку — кінець*).

8.4. ДАВНІ ЗМІНИ Ч

Дифтонг Ч змінювався в монофтонг не водночас. Це залежало від фонетичних умов, у яких він перебував. Ще задовго до загальної заміни його монофтонгічним голосним Ч унаслідок регресивної асиміляції змінився в східнослов'янських племінних діалектах на і перед складом з наголошеним і: *вѣтию* → давньоруськ. *витию*, укр. *витія* (заст.), рос. *вития* (заст.), корінь той, що й у слові *вѣче*, порівн. старосл. *вѣтии*; *дѣтина* → *дитина*, звідки давньоукр. *дитя*, рос. *дитя*, укр. *дитина, дитя*, блр. *дзіця* (рос. *дитина* пізнішого походження, звук е виник під впливом форми *дети* із *дѣти*, порівн. старосл. *дѣтѧ*); *мѣзиньць* → давньоукр. *мизиньць*, рос. *мизинец*, укр. діал. *мизинець* (Черніг., Полт., Запорізька обл.)¹; *сѣниць'а* → давньоукр. *синиця*, укр. *синиця*, рос. *синица*, блр. *сініца*; *сѣдиши, сѣдить* (інф. *сѣдѣти*) → давньоруськ. *сидиши, сидить*, укр. *сидиши, сидить*, рос. *сидиши, сидит* і ін.

Зміна дифтонга Ч на і в розглядуваній позиції належить до давнього спільносхіднослов'янського періоду. В дуже багатьох випадках вона порушується аналогією. Наприклад, у давньоукраїнських словах *замѣнити, лѣпити, мѣсити, бѣжиши* звук Ч не змінився в і, хоч і стояв перед складом з наголошеним і.

Відсутність цієї зміни зумовлена аналогією до інших форм тих же дієслів: *замѣняю, лѣплю, мѣшу, бѣгу* і т. д. Немає зміни Ч на і в таких дієсловах: *грѣшити, смѣшити*. Тут, крім впливу інших їх форм (*грѣшу, смѣшу*), певну роль відіграла і аналогія до іменників *грѣхъ, смѣхъ*, від яких ці дієслова утворені.

Порівняння давньоукраїнської і старослов'янської мов свідчить, що в одних випадках звук Ч в обох цих мовах збігався (*хлѣбъ, дѣдъ*), в інших же — давньоукраїнському Ч у старослов'янській мові відповідав звук е (ѧ). Таке співвід-

¹ Див. Словник української мови за ред. Б. Грінченка, це слово подане лише через и: мизинець (вид. 1925 р. - С. 958).

ношення спостерігалось в закінченні родового відмінка однини та називного й знахідного відмінків множини іменників жіночого роду м'якої групи та знахідного відмінка множини іменників чоловічого роду, наприклад: давньоукр. *землѣ, конѣ*; старосл. *земля, коня*.

Аналогічне співвідношення характеризує у відповідних відмінках і м'яку групу займенників: давньоукр. *своѣ, твоѣ, моѣ, ѿѣ*; старосл. *своѧ, твоѧ, моѧ, ѿѧ*.

Ці факти дають підстави міркувати, що давньоукраїнський звук *ѣ* у закінченні іменників і займенників, який відповідає старослов'янському *е*, мав інше звучання, ніж звук *ѣ*, який і в старослов'янській мові відповідає голосному *ѣ*.

П. Фортунатов висунув гіпотезу, що давньоукраїнський *ѣ* у відмінкових закінченнях відповідно до старослов'янського *е* був носовим голосним. Носовий *ѣ* давньоукраїнської і носовий *е* старослов'янської мов у відмінкових закінченнях розвинулися, на його думку, з одного джерела — носового голосного¹, який утворився із закінчення *ѣон*. Давньоукраїнський носовий *ѣ* досить рано, одночасно з деназалізацією *о, е*, утратив у вимові носовий призвук і став звучати, як і голосний *ѣ* іншого походження.

8.5. ЗМІНА *ѣе* В *о* НА ПОЧАТКУ СЛОВА

Від періоду праслов'янської мовної єдності східнослов'янські племінні діалекти успадкували сполучення *ѣе* на початку слова. В давньоукраїнській мові в певних умовах початкове *ѣе* змінилося в *о*: *ѣезеро* → *озеро*, *ѣединь* → *одинь*, *ѣелень* → *олень*, *ѣесень* → *осень*, *ѣесетръ* → *осетръ*.

Зміна *ѣе* в *о* відбувалася лише тоді, коли в наступному складі був голосний переднього ряду, однак не редукований *ь*. Якщо ж у наступному складі був голосний заднього ряду або *ь*, то початкове *ѣе* в *о* не змінювалося: *ѣежь*, *ѣежа*, *ѣель*, *ѣему*, *ѣего* (рос. *ѣж*, *ежа*, *ель*, *ему*, *его*). Цим, певно, можна пояснити і те, що в південно-західних говорах української мови вимовляється *є* на початку слова *єден* (із *ѣедьнь*) попри *о* в словах *озеро*, *осінь*. Факти сучасних східнослов'янських мов свідчать, що в процесі переходу *ѣе* в *о* на початку слова певну роль відігравав також і наголос. Перехід відбувався тільки тоді, коли наголошеним був перший або другий склад слова.

Цим легко пояснити наявність початкового *о* в українському слові *ожіна* і збереження *ѣе* в російському слові *ежев'їка*. Можна припустити, що

¹ Фортунатов, Ф.Ф. Краткий очерк сравнительной фонетики индоевропейских языков, 1922. - С. 204.

діалектна диференціація наголосу в цьому слові відома була вже в ранній давньоукраїнський період.

В окремих випадках зміна початкового *йе* в *о* зумовлювалась аналогією. Наприклад, у словах *йедьна*, *йедьного* умов для виникнення початкового *о* немає, бо в складі, що після *йе*, стоїть редукований *ь*, проте *йе* в *о* змінилося: *одна*, *одного*. Така зміна пояснюється аналогією до слова *один*, у якому для виникнення початкового *о* були всі умови. Дією цієї ж аналогії зумовлений перехід *йе* в *о* і в українському слові *одиниця* з *йединица*, в якому перші два склади ненаголошені.

Процес зміни початкового *йе* в *о* розпочався з утрати звука *й* (із нескладового *і*). Отже, в *о* переходив, власне, звук *е*, коли він почав уживатися на початку слова без попереднього *й*, а не сполучення *йе*. В абсолютному початку слова, голосний *е* для давньоукраїнської мови, як і для інших слов'янських, не був властивий. Саме тому після втрати *й* перед початковим *е* артикуляція його стала змінюватися, переміщатися в сферу артикуляції голосних заднього ряду, тобто голосний *е* переходив у цій позиції в *о*.

Давньоукраїнські письмові пам'ятки початкове *о* на місці давнішого *йе* засвідчують ще з XI століття: *одинь*, *одиного* (36. Св. 1076 р.), *одинь* (Арх. Єв. 1092 р.). Звідси випливає, що це фонетичне явище відбулося ще до XI століття.

У західнослов'янських і південнослов'янських мовах початкове звукосполучення *йе* збереглося: польськ. *jeden*, *jesien'*, *jelen'*, *jezioro*, *jesiotr*; чеськ. *jeden*, *jeseň*, *jelen*, *jezero*, *jeseter*; старосл. *ѣдинь*, *ѣсень*, *ѣлень*, *ѣзеро*, *ѣсѣтьрь*; хорв. *jedan*, *jesen*, *jelen*, *jezero*, *jesetra*; срб. *jèdan*, *jèlen*, *jesen*, *jezero*, *jesetra*; блг. *edín*, *ésen*.

Уживання *є* на початку слова, що зрідка трапляється в сучасній українській мові замість сподіваного *о* (*єдиний*, *єдність*), пояснюється впливом старослов'янської мови, впливом старої книжної традиції, а в деяких словах, можливо, також впливом польської мови (порівн. укр. *єдність* і польськ. *edno's'c*).

Уже найдавніші давньоукраїнські пам'ятки, а також сучасні східнослов'янські мови свідчать, що початкове *о* виникало не тільки з *йе* в слов'янських словах, а й на місці *е* у словах, запозичених насамперед з грецької мови. В давньоукраїнських пам'ятках знаходимо такі написання, як *Олены* (Остр. Єв. 1056–1057 рр.), *охидьнова* (Юр. єв. бл. 1120 р.), *Офросинья* (Напис 1161 р.), *Овгенья* (Добр. Єв. 1164 р.), *Олени*, *Олистѣя* (Стихирар XII ст.) і інші.

Початкове *о* в цій позиції широко відоме і пам'яткам мови української народності: *Орефѣрько* (Перем, грам. 1366 р.), *Охрѣмь* (Грам. 1392 р.), *Остафия* (Грам. 1413 р.), *Олена*, *Олихвирь*, *Остапъ*, *Охрѣмь* (Полт. акт. XVII ст.), *Остапъ* (Літ. Вел.) та інші.

З таким *o* вживаються власні імена та деякі загальні назви й у сучасній українській мові (*Олена, Овсій, Остап, Охрім, Олехвір, оксамит*), а також і в північноросійському наріччі (*Олёна, Овдотья*, в південноросійському наріччі закономірно *Алёна, Авдотья*). Порівн. грецьк. Ἐλένη, Εὐσέβιος, Εὐστάθιος, Ἐφραῖς, ἑξαμίτος.

Аналогічна зміна відбулася і в іменах *Олег* та *Ольга*, запозичених з давньоскандинавської мови: *Helga* → *Ельга* → *Ольга*, *Helgi* → *Ельзь* → *Ользь* → *Олег*.

Умови зміни початкового *e* на *o* в словах, засвоєних з інших мов, відрізняються від умов переходу *йе* в *o* в словах давньоукраїнських: у них звук *o* виникав не тільки перед складом з голосним переднього ряду, а й перед складом з голосним заднього ряду. Через це процес зміни в *o* початкового *йе* в словах давньоукраїнських і *e* в запозичених не можна зводити до одного фонетичного явища.

Однак, не завжди сполучення *йе*, як успадковане із праслов'янської мови, так і те, що утворилося після виникнення приставного *й* перед *e* на початку іншомовних слів, розвинулося в *o*. В окремих словах південні діалекти давньоукраїнської мови знають зміну *йе* в *йа*, що й закріпилося в українській мові: *ялина* (з давньоукр. *Йелина* замість сподіваного *олина*), *Явдоха*, *євдоким*, *Ярема*, *Ярехтей* і інші (порівн. грецьк. Εὐδοχία).

8.6. ЗВУК *o* ЗАМІСТЬ ПОЧАТКОВОГО *a* В ІНШОМОВНИХ СЛОВАХ

Давньоукраїнська мова ще в ранній період засвоїла ряд слів грецького походження з початковим *a*, переважно власних імен. Грецьке коротке *a* на східнослов'янському ґрунті сприймалося, як голосний *o*, що і передають найдавніші давньоукраїнські письмові пам'ятки: *Ольξандръ* (Зб. Св. 1073 р.), *ОѠнасиѠ* (Стихірар XII ст.), *ОлькандриѠ*, *ОлексиѠ* (Жит. Нифонта 1219 р.), *Онания* (Апостол 1220 р.), *Онанья*, *Олександръ* (Новгор. літ. XIII–XIV ст.), *Олександре* (Новгор. бер. Грам. XIV ст., № 50).

Свідчення давніх українських пам'яток також показують, що на місці короткого грецького *a* східні слов'яни вимовляли *o*: *олтарь* (Грам, бл. 1350 р.), *Олександро* (Грам. 1. II 1429 р.), *Оверкича* (Грам. 24. IV 1438 р.), *олтара*, *Олександръ* (Крех. Ап. 1560 р.). Така вимова збереглася не тільки в сучасній українській мові (*Олександр, Олексій, Овдій*), а й в північноросійському наріччі (*Олександр, Олексій, Антиох* і ін.). Порівн. грецьк. Ἀλέξανδρος, Ἀβδαῖος, Ἀντίοχος.

8.7. ВТРАТА ПОЧАТКОВОГО ЗВУКА *й* ПЕРЕД *у*

Давньоукраїнська мова успадкувала від праслов'янської початкове сполучення *йу*. В ньому, як і в початковому *йе*, звук *й* на східнослов'янському ґрунті став занепадати: *йугъ* → *угъ*, *йуноша* → *уноша*, *йужинъ* → *ужинъ*, *йуха* → *уха* тощо. Найдавніші давньоукраїнські письмові пам'ятки досить часто засвідчують цей процес: *оуности*, *угъ* (Зб. Св. 1073 р.), *оугъ* (Юр. єв. бл. 1120 р.), *оуныю* (Зб. Св. 1076 р.), *оуница* (Новгор. мінея 1097 р.), *оужины* (Усп. зб. XII ст.), *ужинѣ* (Слово), *оуноша* (Лавр. літ.) тощо.

Отже, початок цього явища треба віднести до раннього періоду в історії давньоукраїнської мови. Результати цього процесу закріпилися в таких словах, як *Устина*, *Устим*, *Уляна*, рос. *ужин*, *уха* (порівн.. старосл. *юха*, споріднене з лат. *jus* — *суп*).